

se îndreaptă anevoie, greșeala lui Pârvan se regăsește acum la I. Stoian, SCIV, IV, 1953, p. 683—685);

p. 271, n. 4: în legătură cu o cunoscută epigramă din Olbia, ni se comunică pentru întâia oară un important pasaj din decretul în cinstea lui Agathokles (mai sus, p. 137 și urm.), privind apărarea teritoriului rural al cetății împotriva unor «tilhari» traaci: τῆς τε π[όλεως] οὔσης ἐν ταραχῇ καὶ πειρατευ[όντων] Θραικῶν οὐκ [όλι]γων τῆν [τε χ]ώραν καὶ τὴν [πόλ]ι[ν], τ[ῶ]ν δ[ὲ] θ[ε]ρῶν ὄντων ὑπογύων καὶ τῶν πολιτῶν ἐν ἀγωνίαι καθεστῶτων, ἀ[ί]ρεθ[ε]ίς τοξάρχης καὶ λαβῶν στρατιώτας μισθοφόρους [δι]ε[φύ]λαξε τῆν τε χώραν καὶ τὰ θέρη ἐποίησε τοὺς πολίτας ἀβλαβεῖς συναγαγεῖν.

p. 274: considerații asupra decretului olbian în cinstea unui locuitor al acestui oraș care alungase pe piratii înstăpiniți pe insula Leuke, astăzi Insula Șerpilor (Tocilescu, AEM, XI, 1887, p. 37, nr. 41 = IPE I² 525);

p. 296: colonii de greci stabiliți în mai multe centre miniere ale lumii vechi, inclusiv Dacia (C. Daicovicu, Dacia, VII/VIII, 1937—1940, p. 301—303; Dacia, N.S., II, 1958, p. 265);

p. 372, n. 5: numele Δαδχ într-o inscripție din Tomis (AEM, VI, 1882, p. 23, nr. 50);

p. 426, n. 5: formula ὁ βίος ταῦτα în inscripțiile funerare păgâne și creștine, al cărei echivalent latin: *h(a)ec sunt a* fost de curând studiat de I. I. Russu în Studii Clasice, II, 1960, p. 361—364, pornind de la epitaful *Histria IV*, 52;

p. 599, n. 3: înțelesul termenului εὔθυ[νος] într-un album colegial din Histria (Pârvan, *Histria*, IV, 59 = SEG II 458).

Aceste câteva exemple vor fi arătat, nădăjduiesc, folosul pe care epigrafistii români, între alții, îl pot găsi în citirea studiilor semnalate. Dar, cum am mai avut prilejul s-o scriu, lucrarea întregă se cuvine citită cu luare aminte și meditată: *uos exemplaria Robertiana nocturna uersate manu, uersate diurna...*

D. M. Pippidi

(INSCRIPTIONS LATINES DE L'ALGÉRIE, tome II, *Inscriptions de la confédération cirtéenne de Cuicul et de la tribu des Suburbures*. Recueillies par St. Gsell; préparées par E. Albertini et J. Zeiller; publiées par H.-G. Pflaum, sous la direction de Louis Leschi. Vol. I. Paris, 1957, in -4°, 374 p., 4 187 nr. (4 225 piese).

Este util și necesar a semnală, chiar cu întârziere de câțiva ani, volumul II/1 al impozantului corpus francez de inscripții latine din teritoriul Algeriei, nu numai spre a releva bogăția și valoarea deosebită a materialului epigrafic cuprins aici, ori unele erori și lipsuri, ci mai ales pentru unele observații și obiecții în legătură cu felul cum sînt publicate inscripțiile în aceasta și în alte mari colecții, cu principiile adoptate în ultima vreme de unii epigrafiști. Este o problemă de metodă și principiu ce interesează direct și colectivele din țara noastră, a căror sarcină de căpetenie este realizarea marii «Culegeri de inscripții din teritoriul R.P.R. ».

Inscripțiile din ILAlg. II/1 sînt în măsură preponderentă epitafe (3700, din care vreo 1400 copiate și publicate acum pentru prima dată de Pflaum): un «corpus» sistematic, ordonat, prezentînd materia după un plan general simplu, clar, practic. La fiecare localitate se dă o introducere istorico-geografică, locul descoperirii și păstrării pieselor, categoria monumentului,

materialul, dimensiunile, textul în litere capitale tipografice (cu puține variații de dimensiuni, de « corp »), bibliografia cuprinzând CIL VIII și alte publicații (chiar anterioare acestuia), un comentariu epigrafic, istoric, datarea, analogii și alte elemente utile, transcrierea integrală sau a rîndurilor abreviate resp. lacunare, întregiri, lectura corectă. În general, Pflaum a lucrat după principiile lui Gsell: « textele epigrafice » sînt identificate și transcrise rînd cu rînd, însoțite de definiția și dimensiunile pieselor. În aceste privințe, principiul poate fi considerat ca foarte bun, model, — firește, în măsura cît s-a lucrat cu suficientă acribie mai ales la copierea și redarea textelor, la observarea « mărunțișurilor » considerate uneori ca « nesemnificative » și la interpretări; ceea ce însă nu este cazul peste tot, cum a arătat recenzia critică a lui J. Mallon¹: pe baza unei ample documentări, a unei excelente cunoașteri a materialului epigrafic din Algeria, recenzentul a relevat multe lacune, inconsecvențe și contradicții², erori de interpretare a unor accidente grafice (litere rău gravate pe piatră ori citite greșit de copistul modern) luate drept fenomene de limbă latină « vulgară »³, sau invers, considerarea ca « grafii » a unor forme reale de nume proprii⁴; de asemenea utilizarea inconsecventă a semnelor diacritice în epigrafie.

Nu este cazul a insista aici asupra acestui aspect al ILAlg. II/1, a cărui deficiență mai gravă este totala lipsă a ilustrației, a oricărei fotografe sau desen: « corpus »-ul algerian se ghidează în redarea textelor antice după sistemul vechi (adoptat cu unele ameliorări de S. Gsell) al CIL berlinez, depășit demult, azi necorespunzător și la care este inadmisibil a reveni după experiența îndelungată și marile progrese tehnice și metodologice. E surprinzătoare lipsa oricărei¹ ilustrații, neexplicată de editori; probabil să fie în primul rînd motive economice, ca și nevoia de a nu întîrzia și mai mult apariția lucrării, a cărei imprimare a durat aproape două decenii (1939—1957). În privința ilustrării, unul din colaboratorii volumului, L. Leschi exprima (în 1952) ideea de a se întocmi un fel de « antologie » cu fotografiile pentru fiecare volum din ILAlg.; ceea ce pînă acum nu s-a făcut. Este însă problematic dacă asemenea « albume » vor putea să ilustreze în măsură suficientă grafia, alfabetul și diferitele nuanțe ale scrierii, importante din punct de vedere paleografic și în genere cultural, dacă vor servi adică pentru controlul și verificarea lecturilor, ca și pentru cunoașterea cît mai amplă și corectă a figurației (portrete, ornamentație etc.) legate în chip organic de monumentul epigrafic pe care-l ilustrează, explicîndu-se reciproc în cea mai mare parte. Adevărat că o redare prin clișee (fotografe ori desene) integrală este practic foarte greu, dacă nu imposibil de realizat, nefiind de altfel necesară pretutindeni, la toate fragmentele și chiar la unele piese întregi. Dar tehnica are un nivel ridicat în toate sectoarele de cercetare, iar studiul epigrafelor nu se limitează la simplul « text epigrafic », nu este pur filologic, ci multilateral, cercetează piesele epigrafic-sculpturale sub toate aspectele: paleografic, stilistic, social-economic, arheologic-artistic, deci în general cultural-istoric; încît apare absolut necesară ilustrarea cel puțin parțială prin clișee a unui corpus epigrafic (fotografe și desene mai ales la piesele fragmentare, corodate, care necesită o întregire și reconstituire pe baza unui control direct; de asemenea la piesele cu scriere aberantă); căci caracterele tipografice « speciale » (cu litere combinate, ligaturi sau semne convenționale) nu pot reda decît

¹ Jean Mallon, *Revue archéologique* (Paris), 1959, II, p. 160—169; cunoscînd bine istoricul colecției ILAlg., autorul recenziei relevă și o scăpare de natură mai mult etică: lipsa unei mențiuni despre ajutorul valoros dat în explorarea pe teren a materialelor epigrafice de către algerianul Amar Britek (« dont l'aide méritait d'être citée et publiquement reconnue », p. 169).

² Într-un loc, RA, 1959, II p. 166, el exclamă chiar « il est surprenant qu'un éditeur (Pflaum) connaisse si mal les inscriptions de son propre recueil... ».

³ De ex. p. 165 TERTLA în nr. 1131 înțeles de Pflaum ca « Tert(u)la », în loc de ceea ce trebuie să fie în realitate: TERTIA.

⁴ De ex. *Ispes, Istatianus* (nr. 380, 2051), forme de pronunțare populară în loc de *Spes, Statianus* etc.

incomplet și imperfect, cu erori și aproximații ductul literelor, stilul și eleganța, respectiv stîngăcia lor. Ilustrarea poate fi «eclectică» la epigrafele clare, corecte, elegante și monumentale, lipsite de reliefe și de ornamentații: redarea textului lor prin litere tipografice capitale de tip «clasic» ar putea fi în general suficientă; în schimb apare necesară reproducerea majorității pieselor cu forme aberante, cu scriere deosebită, unde lectura poate sau trebuie să fie controlată, eventual îndreptată. Astfel, pentru a pomeni numai două cazuri mai semnificative: ILAlg. II/1 nr. 510 text votiv grecesc (dedicație a unui trac bitin din Asia Mică), reprodus în litere capitale aproximative: Μοκκῆλεμος Διλιπρος (?), care trebuie citit Διλιππορος (numele *Diliporis*); nr. 2626 epitaf cu textul în dublă grafie (ceea ce este o raritate) D M S / L GABINIVS / MATVTINVS / V A LXXXV / H S E, — repetat după răsturnarea pietrei, — despre care editorul Pflaum observă «on a gravé deux fois le même texte, peut-être parce que le premier avait déplu». O imagine fotografică a inscripției ar putea să confirme asemenea ipoteză, ori să permită altă supoziție.

Este inutil a repeta că orice culegere modernă, științifică, de inscripții trebuie să aibă o ilustrare «minimă», dar multilaterală, întrucît nu poate fi integrală; ceea ce — fiind evident mult mai costisitor decît sistemul Gsell—Pflaum din ILAlg.¹ — de mult nu mai constituie un simplu «pium desiderium», căci a fost realizat cu multe decenii în urmă de epigrafistul-filolog rus Vassili Latîșev: monumentalul corpus de inscripții ale țărmlului nordic al Mării Negre (IOSPE), care ține seama în primul rînd de necesitatea ilustrării oferind puțînța de a cunoaște majoritatea pieselor epigrafice, de a controla lecturile adoptate de editor; în cadrul «articolului» (inscripției) este reprodusă fotografia ori desenul (eventual numai cîmpul inscripției), punînd simultan în față textul, comentariul și imaginea monumentului (relief, statuie etc.), lucru de importanță capitală pentru studiul multilateral al materialelor epigrafice-sculpturale. Sistemul a fost urmat cu succes de alții: Hoffiller - Saria, *Antike Inschriften in Jugoslavien* (I, 1938); modificînd aranjamentul (fotografiile în planșe la sfîrșitul volumului) de G. Mihailov în corpus-ul inscripțiilor grecești din teritoriul Bulgariei². O reproducere fotografică (ori desen) este absolut necesară atît la epigrafele urbane mai îngrijite și elegante, cît și la cele de la periferia provinciilor și localităților, ale poporului de rînd, în majoritate neinstruit, autorul acelor produse epigrafice cu grafii aberante, confuze, cu litere stîlcite care constituie mici probleme pentru cercetătorii epigrafiști, filologi, romaniști.

În recenzia sa detaliată, critică, a ILAlg. II/1, J. Mallon arată o lungă serie de lacune în lecturile și interpretările lui Pflaum, la care se pot adăuga altele, relevîndu-se unele forme aberante fie ca «accidente grafice», fie ca forme autentice de limbă provincială, «vulgară»; astfel: nr. 82 INGENVS pentru *Ingenus*, 246 LONLIVS *Lollius*, 255 LACENVA *Ingenua*, 260 NICANRO *Nicandro*, 303 MVNTANVS formă populară pentru *Montanus* (cf. rom. *munte* etc.), 513 ΘΑΙΔΩΡΟC este *Theodoros*, 679 VICENSVMARI, 922 QVINITA pentru *Quinta*, 1040 AERMETIO pentru *Hermelio*, 1065 ASCLEPINDES pentru *Asclepiades*, 1286 ORICLO cognomen derivat de la *oriola*, *auricula*, 3431 REOCATA considerat de Pflaum «pour *Ro(g)ata*», adică redarea lui G prin C și adăugarea unui E; dar «Reocata» este o formă vulgară «normală» după criteriile fonetice ale pronunțării populare, cu omiterea lui -u- intervocalic din *Reuocala*, cognomen binecunoscut.

¹ În legătură cu acest «corpus» algerian, J. Mallon observă «un choix de photographies... — auquel on emploierait tout l'argent que l'on perd en caractères typographiques spéciaux, nécessairement infidèles». Ce sont tous problèmes qui ne laissent pas indifférents d'autres épigraphistes... » (RA, 1959, II p. 168).

² *Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae*, editit Georgius Mihailov. Serdica (Sofia), vol. I, 1956, II, 1958, III/1, 1961; v. observațiile din SCIV, XIII, 1962, p. 227, unde sînt consemnate recenziile și criticile anterioare în legătură cu IGB I, II.

Părțile negative, în primul rând deficiența totală a ilustrației și erorile mărunte de copiere, lectură și interpretare (care ar apărea desigur mai numeroase dacă ar fi existat un mijloc de control prin ilustrarea fotografică a epigrafelor) nu scad valoarea deosebită a marelui « corpus » algerian, rod al unei îndelungate munci dârze și perseverente, al erudiției solide a unora din cei mai de seamă epigrafisti ai Franței. ILAlg. II/1, prin simplele « texte epigrafice » reproduse și comentate de H.-G. Pflaum, a pus la dispoziția cercetătorilor un bogat material documentar deosebit de prețios în primul rând pentru studiul organizării politico-militare, administrative, economice-sociale în epoca romană, pentru populația indigenă și formele limbajului popular în zona mediteraneană a nord-vestului Africii antice și a imperiului roman în general.

I. I. Russu

H. BENGTON, *Einführung in die Alte Geschichte*. Dritte, revidierte Auflage, München, Beck, 1959, 205 p. 16°.

În ciuda unei literaturi de specialitate imense, în toate limbile și de toate formatele, o introducere în istoria veche în același timp succintă și documentată, judicios concepută și scrisă cu claritate nu mai fusese publicată de mai bine de jumătate de veac. Cunoscuta *Einleitung in das Studium der Alten Geschichte* a lui Curt Wachsmuth, apărută în 1895, a adus învățămîntului istoric timp de mai multe zeci de ani servicii ce nu pot fi trecute cu vederea: mai mult decît o « introducere în studiul istoriei vechi », e însă o introducere în istoriografia antică, în cel mai bun caz în izvoarele literare ale antichității. Alte două lucrări apărute în vremea din urmă: *Avviamento e guida allo studio della storia e delle antichità classiche*, de A. Evaristo Breccia (Pisa, 1950) și *Introduzione allo studio della storia greca e romana*, de Eugenio Manni (Palermo, 1952), fără să fie lipsite de calitate, păcătuiesc prin aceeași unilateralitate de orientare, atenția autorilor îndreptîndu-se aproape exclusiv asupra sectorului greco-roman al istoriei antice.

Din acest punct de vedere, ceea ce distinge lucrarea pe care o recenzez (apărută pentru întâia oară în 1950 și ajunsă în mai puțin de zece ani la a 3-a ediție) e efortul de a depăși concepția « clasicistă », prea multă vreme dominantă în învățămîntul istoric din universitățile europene, și de a îngloba în conceptul de « istorie antică » perioada veche a istoriei omenirii întregi, una și indivizibilă. Citatul din Ed. Meyer cu care începe *Introducerea* — « die Alte Geschichte ist nie etwas anderes und darf nie etwas anderes sein als ein Teil der einen, allgemeinen Geschichte » — e, sub acest raport, programatic, chiar dacă în cuprinsul cărții — din motive de ordin practic mai curînd decît teoretic — sectoare întregi din istoria universală nu sînt luate în considerație (cea mai mare parte a Africii, Asia răsăriteană, Oceania, cele două Americi). E ușor de văzut, într-adevăr, că în accepția pe care i-o atribuie H. Bengtson și în funcție de care e concepută lucrarea, « istoria antichității » echivalează cu istoria spațiului mediteranean și a regiunilor învecinate cu care locuitorii acestuia au întreținut legături economice, culturale și politice: aproximativ de la Gibraltar pînă în valea Indusului și de la Marea Baltică pînă la Oceanul Indian și pustiul Sahara. Din chiar punctul de vedere al autorului, nu se poate tăgădui o oarecare contradicție între luarea de poziție inițială și tratarea ulterioară,